

НЕСКОРЕНІ: ГЕРОЇЗМ НАСЕЛЕННЯ ВІННИЧЧИНИ В УМОВАХ «НОВОГО ПОРЯДКУ» (1941 – 1944)

Подвиг народу безмірний і багатолікий. В період воєнного лихоліття він проявився не лише на полях битв. Такою ж значимою, як і боротьба з ворогом на фронті, в загонах народних месників чи в патріотичному підпіллі, була допомога тим, хто потрапив на окупованій території у критичне становище, зумів вижити лише завдяки мужності, безкорисливості, співчуттю тих, хто надавав її. Нерідко – ціною власного життя і особистої безпеки. Таким масовим героїзмом уславилось населення міст і сіл Вінниччини, що опинились під владою нацистських окупантів.

У перші місяці війни це була допомога пораненим червоноармійцям.

...Друга світова війна застала командира кулеметного взводу лейтенанта Юсуфілі Завкієва – таджика за національністю – у м. Вінниці, де проходив військову службу. 22 червня 1941 р. його військова частина була піднята по тривозі і перекинута у Західну Україну назустріч гітлерівським загарбникам, котрі, маючи перевагу у живій силі та техніці, нестримно рвалися вперед. За таких умов радянським військам довелося відступати.

З боями відходила на схід й військова частина лейтенанта Завкієва, опинившись, врешті, знову на Вінниччині. В кінці липня 1941 р. група бійців, і серед них Ю. Завкієв, неподалік с. Васильківець тодішнього Плисківського (тепер: Погребищенського) району потрапила в оточення.

Нерівний то був поєдинок. П'ять днів чотирнадцять червоноармійців чинили гідний опір. А коли загрозливо стала

відчуватись нестача боєприпасів, вранці 30 липня пішли в останню атаку. З оточення вирвалися не всі. В бою загинув політрук Васильєв. Завкієва підкосила автоматна черга. Сім куль прошили його тіло.

До свідомості прийшов наступного дня в хаті мешканки с. Васильківець Марії Яківни Дигас. Ця жінка, а також її односельчанка Любов Дмитрівна Рохманчук та Параска Петрівна Черкас наткнулись на нього випадково. Лежав під кущем, як здавалось спершу, без будь-яких ознак життя. На щастя, жінкам вдалося почути ледь вловимий стогін, що вирвався з його грудей. Вночі перенесли пораненого в село. Бинтів під руками не було, а тому замість них перев'язували рани полотняними рушниками. Лікували саморобними ліками – настоями із трав, які самі ж збирали. І життя не покинуло воїна [1].

До останнього подиху захищали 26 липня 1941 р. с. Борсуки Гайсинського району воїни-червоноармійці Курбан Раїмов, Бозар Тангіров, Іван Зайцев. Перші двоє полягли смертю хоробрих, Івана Зайцева ж було важко поранено. Усіх трьох гітлерівці вважали мертвими, а тому не стали витратити на них зайвих куль на добивання, пішли далі. Захисників села підібрали місцеві жителі. Загиблих таємно від ворога поховали, а Івана Зайцева повернули до життя, тривалий час лікуючи в одній із сільських осель. Загоївши рани, воїн щиро подякував рятівникам і пішов у партизани [2]...

Багатьом пораненим зберегла життя мешканка с. Олексіївки Дашівського (тепер: Іллінецького) району М. М. Вербина. В перші дні нацистської окупації вона зі своєю дочкою Ганною розшукувала поранених червоноармійців, переховувала їх, надавала необхідну допомогу. Серед врятованих нею бійців – офіцер Червоної армії, поет Євген Долматовський.

Знайшов порятунок у хаті колгоспниці с. Сосонки Вінницького району Фросини Собко поранений офіцер Миколя Дяченко [3].

Рятували поранених вінницькі лікарі Л. Й. Кручинська, С. П. Белканія, М. М. Мазанік, мешканці м. Вінниці Н. Д. Хоменко, Я. А. Коваленко, С. З. Ружицький та ін. [4].

У жахливому становищі опинилися військовополонені. Після поразки 6-ї та 12-ї радянських армій, що з боями відступали через Вінниччину, їх кількість значно зросла. Один за одним на території області виникають концентраційні табори: у Вінниці, Вороновиці, Брацлаві, Гайсині, с. Тернівці Джулинського (тепер: Бершадського) району, Калинівці, Козятині, Літині, Немирові, Гнівани, Вапнярці, Уланові, Хмільнику, в інших населених пунктах. Ставлення до бранців з боку загарбників було нелюдським, винятково жорстоким. Їх морили голодом, холодом, інфекційними хворобами, непосильною працею, просто вбивали. Так, у листопаді 1941 р., переганяючи колону радянських військовополонених із с. Михайлівки до Гайсина, на 12-кілометровому відрізку шляху конвоїри пристрелили 30 невільників [5].

У той же час у перші місяці війни гітлерівці стали відпускати з неволі окремих військовополонених-українців. Цим «жестом» окупанти намагалися наче б то продемонструвати благородність нового режиму (крім того, робочі руки могли згодитися б для збору врожаю сільськогосподарських культур, адже неодмінною умовою звільнення була робота полоненого до призову в армію в сільському господарстві, а також його проживання в районах, уже окупованих вермахтом). Проте основна мета, яку переслідували гітлерівці, – вбити клин у єдність народів СРСР. Відпускаючи невільників з полону, загарбники настирливо поширювали міф про так звану «лояльність» українців до німецького окупаційного режиму.

Офіційною підставою для звільнення військовополонених-українців став наказ головнокомандувача вермахту від 25 липня 1941 р. [6]. Щасливцям видавалась спеціальна «Посвідка про звільнення з полону», де вказувалися умови, на яких в'язня відпущено на волю. Основними з них були відмова від збройної боротьби з окупаційною владою, а також обов'язкова реєстрація в німецькій комендатурі за місцем проживання протягом восьми днів з часу звільнення [7].

Справжній подвиг здійснили тоді українські жінки, зокрема, подолянки – під виглядом пошуку своїх чоловіків чи знайомих односельчан вони вирвали з неволі значну кількість приречених на мученицьку смерть недавніх бійців Червоної армії (причому не лише української національності), багато яких згодом стали організаторами підпільних патріотичних осередків.

Чимало таборів об'їздила, наприклад, мешканка с. Скакунки Липовецького району А. Н. Святенька. Вона побувала в Дашеві, Гайсині, Теплику, Тернівці, Івангороді, Умані, Дарниці. Визволила звідти більше десяти полонених, а свого чоловіка, до речі, так і не знайшла.

«Коли в таборі не виявлялось земляків, ми брали чужих людей, даючи їм вірогідні імена, – згадувала Анастасія Назарівна. – «Легенду» придумували таку, щоб німці не могли «підкопатись». Якби виявилась «підставка», то це загрожувало б смертю: за «благодійність» кожного я відповідала головою» [8].

«Часто липівчанки, – за словами її землячки Н. М. Личак, – не побачивши рідних, кидались на шию незнайомим із криком: «Це мій чоловік!» і визволяли їх з лабетів смерті...» [8, с. 12].

Коли ж загарбники переконалися, що задуманої мети досягти не вдалося, від «лояльності українців» не залишилося й сліду. Директивним листом від 7 листопада 1941 р. рейхмаршал Г. Герінг, посилаючись на наказ фюрера, який забороняв звільняти українців з полону, розпорядився «не

ставити [іх] в особливе становище та не виділяти серед інших» [9].

А тим часом наближалась сувора зима. Становище військовополонених ставало ще нестерпнішим. Щоб хоч якось допомогти бранцям, місцеве населення, незважаючи на заборону, старалось поближче підійти до місць ув'язнення, перекинути через колючий дріт печену картоплю, яблука, шматки хліба чи щось інше їстівне. Причому це потрібно було робити непомітно для табірної охорони, оскільки будь-яке спілкування з невільниками заборонялось. Так, у концентраційному таборі, розташованому в с. Тернівці Джулинського району, «червоноармійців за приймання їжі від населення розстрілювали...» [10].

При першій же нагоді населення намагалось звільнити невільників, а всіх втікачів – переховати, обігріти, підлікувати, одягнути, нагодувати. Тому зовсім не випадковою була масова поява грізних застережень окупаційної влади:

«28 травня 1942 р.

До голови управи м. Літина.

Відносно: підтримки збіглих військово-полонених.

За останній час виявлено багато випадків, коли населення підтримує російських військово-полонених. Багато разів я звертав увагу письмово та усно на те, що суворо забороняється в будь-якій формі подавати підтримку російським військово-полоненим з приводу їх втечі...

Одноразово звертаю увагу на те, що особи, які дадуть підтримку збіглим військово-полоненим, будуть каратись каторжною тюрмою або смертю.

Обл. комісар по замісництву Гітілов» [11].

Таким же людяним було ставлення населення до оточенців, що, зокрема, відмічалось 15 листопада 1941 р. в повідомленні політуправління радянського Південного фронту: військовослужбовці, «які виходять з ворожого оточення, зустрічають скрізь співчуття і допомогу з боку населення»

[12]. «...Потрапивши в оточення, червоноармійці швидко зуміли замаскуватись серед свого народу, чекаючи слушного часу, щоб допомогти... частинам Червоної армії у знищенні ворога» [13], – повідується в іншому архівному документі.

Вириваючи з лабет смерті поранених захисників Вітчизни, переховуючи військовополонених та оточенців, допомагаючи їм налагодити зв'язки з партизанськими загонами та антифашистським патріотичним підпіллям, їхні рятівники серйозно ризикували власним життям, життям і безпекою своїх рідних та близьких.

«17 липня 1941 року, коли вступили німці, мешканець с. Носківці Станіславчицького (тепер: Жмеринського) району... Манілко Сидір Артемович, народження 1903 року, безпартійний, зустрів пораненого червоноармійця і надав йому допомогу... Німці, дізнавшись про це, негайно арештували Манілка С. А. і почали по-звірячому бити. Після цього вивели на город громадянина с. Носковець Дехтярука, заставили викопати для себе могилу. Коли могила була готова, німці розстріляли його...» [14].

За аналогічний вчинок така ж доля спіткала мешканця с. Любомирки Ольгопільського (тепер: Чечельницького) району Олександра Івановича Січкаря [15], а жителя с. Чечелівки Гайсинського району Михтода Міщенка есесівець убив лише за те, що той поховав полеглого радянського солдата [2, арк. 71]. За переховування військовополонених німці розстріляли мешканців Гнівани Тиврівського району Д. П. Некрута та його дружину [16]. У березні 1943 р. в с. Будках Немирівського району гітлерівцями «спалено хату громадянки Євдокії Яремко, де було виявлено і вбито гвардійця танкіста Дмитра Дронова» [17] (колишнього військовополоненого).

Лісник Авксентій Бурмій із с. Олександрівки Тростянецького району тривалий час переховував радянських парашутистів. Був викритий і заарештований румунськими жандармами. Самому главі сім'ї пощастило втекти під час

етапування, а от її членам довелося зазнати тривалих знущань у Тираспільській тюрмі [18]...

Багато хто з населення, рятуючи та надаючи допомогу червоноармійцям, керувався не лише патріотичними почуттями, але й звичайним співчуттям до «наших», сподіванням на те, що власний син або чоловік, який теж знаходиться в лавах Червоної армії, може одержати допомогу від інших «добрих людей» [19]. Ця «доброта» була мотивацією багатьох гуманних вчинків громадян, які волею обставин опинились на захопленій ворогом території, змушені були мужньо переносити усі труднощі окупації. Відірвані від «Великої землі», вони, в той же час, усвідомлювали себе нерозривною частиною радянського народу, вірили що рано чи пізно настане час їх звільнення. А тому намагалися бути максимально корисним для Батьківщини, допомогти «своїм», внести бодай невелику особисту частку у всенародну боротьбу з ворогом.

Ці почуття особливо зросли, коли фронт перемістився на Вінниччину, розгорілись бої за її звільнення.

10 січня 1944 р. передовий загін 1-ї танкової армії підійшов у Тиврівському районі до Південного Бугу, принісши невимовну радість мешканцям прибережних населених пунктів.

«— Таке ніколи не забудеться, — згадувала тиврівчанка Олександра Тлока. — Зібралася на ярмарок купити склянку солі. Поспішаю шляхом. Коли слух вловив важкий гуркіт з мосту через Південний Буг. Зупинилась, зацікавилась. Раптом з-за повороту біля дитбудинку (тепер: лицей-інтернат) виїжджає танк. Відкривши люк, один із солдатів неочікувано звернувся рідною мовою: «Добрідень, жіночки!»

Як почули тиврівчанки цю мову..., мало не зомліли від радості. Наші прийшли! Але бронемашина поїхала далі в бік Красного [20] ...»

На жаль, танкістам не вдалося закріпитися на даному рубежі. Ворог організував потужний контрнаступ. Багато бойових машин було знищено ним, інші з боями відійшли у власний тил.

«...Минуло майже десять днів. Вночі повз струмок, зарослий вільхами й верболозом, обережно йшли слід у слід шестеро обідраних, голодних чоловіків у шломофонах. Невдовзі тихий стукіт у шибку насторожив Олександрю Тлоку. Як з'ясувалось, то були недавно бачені танкісти. Вони здійснили рейд у тил ворога, але неподалік Жмеринки їх розбили... «Хочемо схватись, відігритись. Не виженете?..» – перепитали господиню. «Та хіба можна, – заметушилась. – Чоловік Афанасій воює, брат Клим теж. Сідайте...», – і взялася чистити картоплю. Нагодувала, випрала одяг, поклала ночувати на горищі. Та ще взуття «їсти просить» – справи складніші: лише три шевці в Тиврові, то ж кожному майстру вигадувала легенду про гостей – далеких родичів, аби лише ніхто не запідозрив.

Разом із Олександрю Яківною на тиврівській вівцефермі працював солдат, що вирвався з оточення і в тилу ворога видавав себе за місцевого «колгоспника», – Павло Лосев. Дуже допомагав харчами. Отож якимось обходилося. Допоки... [не приїхали в Тиврів] кілька машин з фашистами... Вирішили помитися. Двоє забігло до Олександри Яківни в пошуках балії. Почали на подвір'ї гріти воду, а в хаті хлюпатись у ній. Можна лише здогадатися, що довелось пережити жінці і танкістам, котрі причаїлись на горищі...

Наступного дня прийшов Павло Лосев, довго шептався з [новими] товаришами, а потім, попрощались, канули вони у ніч...

Настав березень. Вісімнадцятого числа Слободу, Пінжарівку (житлові масиви) заповнили кінні і піші озброєні люди: із тилу поверталися партизани. Коли раптом високого

росту чоловік завертає до хвiртки Олександрi Глоки й вiтається:

– Доброго дня Олександрo Якiвно! З визволенням!

Голос знайомий. Обличчя теж... Упiзнала!

– Чи всi живi zostалися? – найперше зiрвалося з уст.

– Пам'ятаєте невеликого ростом хлопця – Грицька Яструбова? Вiдважним, смiливим був. Кiлька ешелонiв пустив пiд укiс. Похований у Вороновицi бiля церкви... Колись ще зустрiнемося... – побiг доганяти колону.

Яка доля та iмена iнших п'яти танкiстiв не встигла спитати...» [20].

Тодi ж, у першi мiсяцi 1944 р., переховували та виходжували поранених танкiстiв мешканцi Гнiванi Степан Адамович Гулько, Галина та Iрина Мудрики [21].

10 сiчня 1944 р. в с. Лип'ятинi Уланiвського (тепер: Хмiльницького) району розвiдник-червоноармiєць Iван Ширшов, прагнучи не потрапити на очi есесiвцям, забiг у двiр Василя Євтихiйовича Демчука, в хатi якого в цей час перебувало сiмнадцять... тих же есесiвцiв. Господар двору не розгубився. Не зважаючи на смертельну небезпеку, вiн швидко переправив несподiваного гiстя на горище, де бiйцевi довелося прожити 23 днi. Коли ж нiмцi виселяли з села всiх його мешканцiв, вiн разом iз сiм'єю рятiвника, офiцiйно рахуючись її членом, перебрався в с. Сальницю, де провiв ще п'ять тижнiв. Вороги так i не дiзналися ким же насправдi був Iван Ширшов, котрий з приходом вiйськ визволителiв повернувся в бойовий стрiй [22].

Впродовж семи тижнiв рятували поранених червоноармiйцiв, ховаючи їх у своїх домiвках вiд нiмцiв, жителi с. Зозова Липовецького району Меланка Ковбасюк, Олена Вдовиченко, Марiя Андрусiна [23].

Мешканець с. Красносiлки Гайсинського району Ф. Я. Яковенко врятував взимку 1944 р. пораненого вiйськового

пілота, чия крилата машина була підбита в подільському небі [24].

Драматичною виявилася спроба передових підрозділів 3-ї гвардійської танкової армії (загону в складі 18-и танків з десантом автоматників і саперів під командуванням Героя Радянського Союзу підполковника Д. Г. Суховарова) визволити в другій декаді січня 1944 р. Уланів та ряд населених пунктів району.

Скориставшись снігопадом, вони прорвали ворожу оборону. В Морозівці, яка лежала на їхньому шляху, знищили більше тридцяти вантажних автомашин, 4 гармати, розгромили фашистські штаби, що розміщувались у селі. А на світанку – були вже в Уланові. Розгорівся запеклий бій, в ході якого учасники цього героїчного рейду знищили багато техніки та живої сили противника.

Вибивши гітлерівців з райцентру, загін зайняв кругову оборону, чекаючи підходу основних сил.

В полудень ворог піддав село запеклому бомбардуванню. Ще через чотири години загін атакували великі сили противника. Підтягнувши до 50-и танків, штурмові гармати і мотопіхоту, гітлерівці завдали дуже сильного удару по групі Д. Г. Суховарова [25]. Танкісти боролися відважно, але сили були нерівними, і загін почав відходити на схід у бік с. Пагурців.

Німці відкрили інтенсивний вогонь з танкових гармат та кулеметів, розпочали переслідування відступаючих. Червоноармійці протягом двох годин відповідали організованим кулеметно-автоматним вогнем. Проте опір ставав все слабшим: закінчувалися боєприпаси, ріділи ряди захисників. Чимало червоноармійців загинули під гусеницями ворожих танків. До останнього подиху билися старший сержант Федір Нефедов, старший лейтенант Демчук (обидва похоронені в братській могилі в с. Пагурцях) та інші. Однак багатьом учасникам рейду все ж вдалося врятуватися.

Через 12 днів після бою пішла в поле до скирти, щоб набрати соломи, мешканка Пагурців Наталія Гудзь і побачила в ній вісім радянських бійців. Вночі вона перевезла їх у село. Переодягнули їх селяни, тримали в себе за синів, братів. Загалом мешканці населеного пункту вберегли життя 25-и червоноармійцям [22, арк. 6 зв.; 7].

В Уланові останнім відбивався від наседаючого ворога танк лейтенанта Лукіна. Та ось снаряд 88-міліметрової гармати «тигра» пробив і його броню. Із членів екіпажу залишилися живими лише радист Герасим Дуркін і баштовий стрілець Василь Іващенко. Обережно вибравшись із підбитої машини, користуючись вечірніми сутінками, вони відповзли в найближче подвір'я. Згодом опинилися в погребі, що виднівся за кілька метрів. Тут переховувалася від вибухів снарядів і господарка двору, котра назвалась бабою Катериною.

У схованці танкістам довелося провести дві доби, а на третю – бабуся перевела їх у більш безпечне місце – в с. Чернятинці, що лежало в німецькому тилу на межі Уланівського та Хмільницького районів [26].

Одночасно рятував від загибелі учасників рейду й мешканець Уланова Максим Корчевський, який взяв опіку над шістьма пораненими бійцями та неушкодженим молодшим сержантом Петром Єрмаковим. З 14 січня по 13 лютого 1944 р. забезпечував їхню безпеку, а потім теж переправив у с. Чернятинці до надійних людей [22, арк. 9 зв.].

Герасим Дуркін став жити в солдатської вдови Параски Остропович, Василь Іващенко – в Семена Сенчука, Петро Єрмаков – у Софії Ткачук. Тут же знайшов надійний притулок Василь Поривай. Днями й ночами просиджувала над ліжком важкопораненого Олексія Комісарова Ксеня Шикер. Допомогавав рятувати його і місцевий лікар Іван Сливинський [27].

Самостійно добрався до Чернятинців старший лейтенант Пилип Шангін. Чотири доби просидів він у старій скирті

соломи, їв жито і сніг. У нього були обморожені ноги та пошкоджена осколком рука. Він постукав у вікно хати Катерини Добрицької, яка, не вагаючись, надала притулок офіцерові.

Проїшов ще один день, із Пагурців у Чернятинці привели червоноармійців Дмитра Єськіна та Олександра Лоноєва. У Пагурцях була облава. По хатах шастали поліцаї. Водночас вони шукали й червоноармійців. Потрібно було відшукати найбільш надійне місце, і чернятинці прийняли ще двох.

Все село брало участь у врятуванні танкістів. Дванадцять військовослужбовців переховували в себе чернятинці і всіх дванадцять врятували від німців.

«Дві Катерини – Глушук і Дробицька, – не вагаючись, прийняли у свої домівки танкістів й сміливо видавали їх за братів і синів; Квашуки і Червінські переховували поранилих та обморожених; сільський фельдшер... взявся їх лікувати і холоднокровно пояснював німцям, що несподівано з'явилися: «Син господаря на печі валяється. Поморозив на окопах ноги»; Іван Виноградов зберігав обмундирування та зброю танкістів; діти вибігали на вулицю дивитись, чи не їдуть поліцаї; Степанова щоночі до світанку ходила навколо своєї хати – стерегла сон Дмитра Єськіна; Фастіон Хрищук готував вареники з ряжанкою на весь «гарнізон», а Марійка Вознюк переховувала в хліві під соломою казаха Джамбулая Іванкулова. Його не можна було видати за брата чи сина, і потрібно було переховувати особливо ретельно. Все село охороняло бійців, все село давало їм притулок, і кожен знав, що у випадку невдачі поділить спільну долю...» [28].

Частина червоноармійців опинилася також у с. Чеснівці, куди знову повернулися німці. Вони відразу ж влаштували розправу. Виявивши деяких танкістів, гітлерівці розстріляли їх, а також місцевих мешканців. Особливо жорстоко мордували сільських чоловіків, вимагаючи видачі танкістів. Але селяни, незважаючи на смертельну небезпеку, не видали

жодного червоноармійця... Коли ж завойовники вигнали з села усіх його мешканців, разом із ними перебравлись у сусідні населені пункти (Сальницю, Рибчинці та ін.) врятовані танкісти [22, арк. 52 зв.]...

З такою ж прихильністю ставилося населення Вінниччини до радянських підпільників і партизанів. Дана прихильність була чи не найважливішим чинником розгортання та активізації самого партизанського руху.

В с. Новоселиці-Літинській Літинського району функціонував підпільний партизанський госпіталь, що розміщувався в оселі сільського фельдшера Олександра Гурійовича Турчина, тривалий час обслуговуючи партизанське з'єднання ім. Леніна [29]. Тут, а також у с. Вонячині (тепер: Городище) Літинського району, було розміщено поранених та хворих партизанів, котрі перебували під охороною новосформованого загону ім. Леніна після його вимушеної передислокації в лютому 1944 р. з Чорного лісу [30].

28 лютого 1944 р. згадуваний загін вів важкий бій з карателями в лісовому масиві Згарського лісництва на півдні Літинщини. В сутичці загинув його командир Василь Григорович Должніков (після чого загін очолив Артем Антонович Дідішвілі), серйозне поранення отримав комісар Дмитро Данилович Садовник. Було поранено ряд партизанів. Усіх їх аж до приходу Червоної армії переховували і лікували жителі с. Слободи-Почапинецької Літинського (тепер: Жмеринського) району [30, арк. 9].

Восени 1943 р. нелегкий екзаме́н на мужність довелося витримати жительці с. Вербівки Липовецького району Ользі Василівні Бабич. Тоді з метою виявлення партизанів у село вдерся загін поліцаїв та жандармів, який оточив і її оселю, де в цей час переховувався народний месник Василь Коваленко. Незважаючи на погрози та побиття, вона не видала партизана [23, арк. 21].

Таке ставлення з боку населення було повсюдним, де лише заявляли про себе народні месники. Як відзначається у бойовому і політичному звіті партизанської кавалерійської бригади ім. Леніна, «населення надавало винятково велику допомогу і підтримку партизанам, як-то – продуктами, приготуванням їжі, одягом, взуттям, транспортом, цінними даними про противника. Селяни охоче йшли в провідники. Майже не було такого випадку, щоб була відмова від виконання того чи іншого завдання...» [31].

Прихильне ставлення до партизанів не могли змінити навіть щедрі обіцянки окупантів. Так, мешканцям Турбівського (тепер: Липовецького) району за видачу народних месників вони обіцяли 5 га землі, пару коней, лісоматеріали на побудову нової хати, грошову винагороду. Особливо велику суму грошей мав отримати той, хто видасть керівників підпілля, партизанських командирів. Тим же, хто залишить «бандитські» загони, гітлерівці обіцяли помилування, роботу [32].

Допомагаючи партизанам (як і червоноармійцям), населення свідомо наражало себе на смертельну небезпеку, втрату майна, адже зловісними були погрози окупаційної влади.

«На смертну кару буде віддано кожного, хто посередньо чи безпосередньо підтримує або переховує члена банди, саботажників, бродягу, втікача-полоненого, або дасть кому-небудь допомогу. Все його майно буде конфісковано, – наголошувалось у директивних вказівках за підписом рейхскомісара Е. Коха, що поширювались в окупованих областях України. – Та ж доля спіткає того, хто не повідомить негайно свого старости або найближчого поліцейного керівника, або військову команду, або німецького сільськогосподарського керівника, що з'явилися банди або члени будь-якої банди, саботажники, або втікачі-полонені...» [33].

У барській газеті «Барський вісник» від 25 лютого 1944 р. окупанти помістили такий наказ:

«За останній час в окрузі з'явилися радянські банди і місцеве населення надає їм притулок, їжу, транспорт. Наказую: всім старостам негайно доносити гебітскомісаріату про появу бандитів. Той, хто надає допомогу бандитам, буде повішаний, будинок спалений, а майно конфісковане» [34].

Проте, найжахливішими були реальні дії карателів.

За переховування партизанів гітлерівці схопили мешканців с. Бугаївки Оратівського району Опанаса Марченка, Юхима Гецька, Микиту Наражайка, Меланію Серединську, Лідію Лібомудру і піддали їх звіринному катуванню, після чого розстріляли [35], а в самому Оратові за аналогічну причину 27 грудня 1943 р. повішали біля будинку районного клубу двох жінок із с. Гоноратки [35, арк. 6 зв.]. За це ж були розстріляні жителі Монастирищенського району, що до 1954 р. входив до складу Вінниччини, Федір Морозов та Євгенія Соколовська [36], сотні інших мешканців області.

Без всякого жалю нацисти знищували партизанські села, а разом з ними – їхніх мешканців – жінок, дітей, стариків. Трагічної долі білоруської Хатині зазнали десятки сіл Вінницької області. Частково було спалено низку інших населених пунктів, населення яких активно підтримувало народних месників.

Нерідко карателі розправлялися з родинами партизанів та підпільників. Були, наприклад, заарештовані всі сім'ї підпільників с. Підвисокого, спалено їхні хати, а майно – розграбовано [32, арк. 191]. У березні 1943 р. розстріляно 17 родичів партизанів та підпільників с. Зятківців Гайсинського району [32, арк. 108].

Траплялись випадки, коли карателі використовували населення як живий щит. Зокрема, у грудні 1943 р. в с. Хривівці Дашівського району під час бою з партизанами вони погналі попереду себе 50 беззбройних місцевих жителів, а

самі заховалися за їхніми спинами, сподіваючись таким чином не лише уберегти себе, але й викликати в населення зневагу до партизанів – адже хтось із мешканців обов'язково мав бути убитим партизанськими кулями [13, арк. 26 зв.].

У розбої та жорстокості мало чим поступалися німецьким й румунські загарбники.

За підтримку народних месників та масове поповнення їхніх рядів в кінці 1943 р. в с. Поташню Бершадського району вдерся румунський каральний загін. Зігнавши людей до церкви та заблокувавши їх там, карателі вдалися до тотального пограбування залишених без нагляду осель. Крім того, від будинків громадян, запідозрених у симпатіях до партизанів, залишили одне попелище [37].

Незадовго до визволення Піщанки за зв'язок із партизанами румунські жандарми схопили трьох мешканців райцентру і живими спалили їх у місцевій тюрмі [38].

Серйозно ризикувало населення, рятуючи також громадян єврейської національності (як місцевих, так і етапованих нацистами з Буковини, Бессарабії, Молдови, Західної України). До них, як до «політичних ворогів рейху», гітлерівці ставилися особливо безпощадно – масово розстрілюючи їх, морячи нелюдськими умовами існування в гетто, чисельність котрих досягла на Вінниччині 126-и, в таборах примусової праці для євреїв, трудових таборах.

«У кінці вересня 1942 року до нас в гетто вночі пробрався друг нашої сім'ї на прізвище Васюковський, українець. Він вирішив попередити нас, що повинен бути погром. Він сказав нам, що потрібно якомога швидше звідси вибратись, – читаємо в спогадах в'язня Барського гетто Аркадія Соболя. – ...Наступного вечора знову прийшов до нас Васюковський і запропонував вивести нас на «румунську» територію. Дав він нам по шматку хліба і ми пішли. Було нас чоловік 20. Перевів він нас, попрощався і пішов. Пішли ми в с. Паліївку. Там у мого батька жив друг, з яким він колись служив. Звали його

Петро Слободянюк. Була в нього дружина Ганна і син Віктор. Прийшли ми туди приблизно о 2-й годині ночі. Нас батько заховав у клуні, а сам пішов у дім до Слободянюків. Петро зрадів, що ми врятувались. Вони з дружиною надали нам притулок, нагодували. Щоб хтось доніс про нас, всіх неодмінно розстріляли б [39]...»

«...З кожним днем наростала тривога. До нас доходили слухи про те, що [німці] ловлять і вбивають євреїв, котрі залишились, що незабаром наше гетто буде ліквідоване, – згадувала вінничанка Лідія Левіт (Мільготіна) [згідно архівних документів, у м. Вінниці не було жодного гетто; були табір примусової праці для євреїв, численні трудові табори; очевидно, мова йде про трудовий табір]. – І ми стали думати про втечу, щоб уникнути смерті. Однієї ночі мені вдалося через непримітний люк вибратися на волю, і я пішла до доброї пожилої жінки – прізвище її Федотова. Вона жила [у Вінниці] неподалік вулиці Свердлова. Ця жінка мене відмила, нагодувала... Я переховувалась у неї. З будинку довго не виходила, але коли зрозуміла, що мене не шукають, стала обережно виходити... Ця жінка допомогла мені влаштуватися у пральню під прізвищем Лужанська... [39, с. 58].

Ще одного уродженця Вінниці Юрія Рахмана та його батька, котрі були в'язнями єврейського трудового табору і, як всі невільники – приречені на неминучу смерть, врятувала сім'я Бочкових.

«...Нас стали виводити в місто на ремонт будинків, одного – по вулиці Ширшова, іншого – по вулиці Котовського. Там нас і побачили наші довоєнні сусіди – українська сім'я Бочкових: тітка Євгенія, Георгій, Міла і Борис. Як вони підтримували нас, приносячи їжу і таємно передаючи її нам! З ними, – за спогадами Юрія Рахмана, – ми з батьком і домовились про втечу... В серпні 1942 року колону в'язнів знову вивели на будівельні роботи в місто і нам вдалося втекти... Бочкови переховували нас в своєму будинку по

вулиці Поліни Осипенко... Вони свідомо ризикували своїм життям [39, с. 63]...»

Багатьом євреям допомогли пережити страшний Холокост український селянин Петро Бачек із с. Красного Тиврівського району, мешканка с. Швачівки цього ж району Антоніна Липа, хмільничанка Олександра Поліщук, чимало інших, хто, незважаючи на смертельну небезпеку, надав приреченим притулок, оберігав їх від злого ока, ділився з ними останнім шматком хліба, теплом свого благородного серця...

Подвиг цивільного населення, хай і не такий яскравий, як геройські вчинки на лінії вогню, – теж важлива складова вікопомної Перемоги.

Джерела та література:

1. Колос (м. Погребище). – 1983. – 29 вересня.
2. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 7, арк. 36.
3. *Зінько Ю. А.* До питання про надання вінничанами допомоги пораненим воїнам Червоної Армії на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни / Ю. А. Зінько // Тези доповідей 5-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1987. – С. 32.
4. *Зінько Ю. А.* Вклад населення Вінниці у перемогу над фашистською Німеччиною / Ю. А. Зінько // Матеріали 2-ї історико-краєзнавчої конференції «Вінниця: минуле і сучасне». – Вінниця, 1995. – С. 78.
5. ДАВО, ф. Р – 1683, оп. 1, спр. 38 а, арк. 15.
6. *Потильчак О.* Трудові ресурси радянських військовополонених та «остарбайтерів» з України в нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О. Потильчак. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – С. 14.
7. ДАВО, ф. Р – 1312, оп. 1, спр. 51, арк. 45.
8. *Роговий О.* Соб у вогні / О. Роговий. – Вінниця: БІКОМ, 1994. – С. 11.

9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 249, арк. 29, 30.

10. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 9, арк. 20 зв.

11. ДАВО, ф. Р – 1416, оп. 1, спр. 3, арк. 63.

12. ЦДАВО України, ф. КМФ – 8, оп. 4, спр. 36, арк. 150.

13. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 8, арк. 20.

14. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 253, арк. 19.

15. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 25, арк. 17.

16. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область / Голова Головної редколегії Тронько П. Т.; Редколегія тому: Олійник П. Ф. (гол. редколегії), Бабій М. Л., Бовкун В. Д. та ін. – К.: Головна ред. Укр. Рад. Енциклопедії (Інститут історії АН УРСР), 1972. – С. 567.

17. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 23, арк. 8.

18. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 36, арк. 31.

19. *Слободянюк М. А.* Пасивний супротив населення України німецько-фашистським окупантам у 1941 – 1944 рр. (на матеріалах південних областей) / М. А. Слободянюк // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Інститут історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 300.

20. Подолія (м. Вінниця). – 2004. – 26 березня.

21. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 34, арк. 5.

22. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 39, арк. 29 зв.

23. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 18, арк. 32 зв.

24. *Громовий Н.* Пілотський шолом / Н. Громовий // Вінницька правда. – 1983.

25. *Бранько Я.* Рейд на Уланів / Я. Бранько // Робітничка газета. – 1984. – 11 жовтня.

26. *Верховський В., Галанов Б.* Чернятинці – село патріотів / В. Верховський, Б. Галанов // Правда. 1944. – 20 марта.

27. *Гребельський С.* Село патріотів / С. Гребельський // Вінницька правда. – 1974. – 19 лютого.

28. Правда. 1944. – 20 марта.

29. ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 9, арк. 343.

30. ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 535, арк. 1.

31. ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 100.

32. ДАВО, ф. П – 425, оп. 1, спр. 26, арк. 39, 40.

33. Державний архів Чернігівської області, ф. Р – 3540, оп. 1, спр. 8, арк. 6.

34. ЦДАГО України, ф. 128, оп. 1, спр. 1, арк. 101.

35. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 26, арк. 5 зв.

36. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 21, арк. 10.

37. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 3, арк. 40.

38. ДАВО, ф. Р – 4422, оп. 1, спр. 27, арк. 5 зв.

39. Вінницька область. Катастрофа (Шоа) і опір: Свідчення євреїв – в'язнів концтаборів і гетто, учасників партизанського руху і підпільної боротьби / Під загальною редакцією П. Агмона, А. Степаненка. Упорядники: Й. Маляр, Ф. Винокурова. – Тель-Авів. – К.: Бейт Лохамей ха-Геттаот, 1994. – С. 29; 30.

Олександр Коваль

ГНІВАНСЬКИЙ КОНЦТАБІР

Концентраційний табір – спеціальне місце, обнесене колючим дротом, з надійною охороною [1, С. 407], центр масового примусового ув'язнення військовополонених та політичних в'язнів [9, С. 7].

18 вересня 1941 року Гітлер заявив: «Слов'яни – це родина кроликів. Якщо клас господарів їх не підштовхуватиме, вони самі ніколи не зможуть піднятися вище рівня кролячої родини. Природний стан, якого вони прагнуть, – це загальна дезорганізація. Будь-яке знання, дане їм, у кращому випадку перетвориться в них у напівзнання, яке зробить їх незадоволеними та анархічними [2, С. 571]. 7 грудня 1941 року фюрер підписав декрет «Ніч і туман», за яким передбачалось, що кожен, хто буде чинити опір, має бути страчений, або відправлений до концентраційного табору. Концентраційні табори називали «фабриками смерті» [1, С. 469]. Опонентом Гітлера був підполковник К. фон Штауффенберг, який у жовтні